

ANGLIČTÍ CESTOVATELÉ VE STŘEDOVÝCHODNÍ EVROPĚ V SEDMNÁCTÉM A OSMNÁCTÉM STOLETÍ

Studie vnímání prostoru

BOŽENA RADIMĚŘSKÁ

Prostor je v této studii chápán jako žitý v čase, naplněný pohybem, definovaný proměnlivými elementy, zachycený vždy pro daný okamžik. Podle Michela de Certeaua¹ je prostor tvořen průnikem proměnlivých prvků. Je důsledkem činností, které ho směřují, dávají mu časový rozměr a umožňují mu fungovat v mnohoznačném celku protichůdných zájmů či dohodnutých vazeb. Prostor je jako slovo v momentě, kdy je vyřčeno, tj. ve chvíli, kdy je zachyceno v mnohoznačnosti uskutečnění a proměněno v pojem, který je závislý na mnoha různých zvyklostech, kdy se stává skutkem v přítomnosti (či v čase), kdy je proměňováno v důsledku následných souvislostí. Prostor (*space*) je žité místo (*practiced place*).

Vnímání prostoru je nemyslitelné bez pozorovatele. Hlavními postavami následujícího příspěvku budou angličtí cestovatelé píšící o svých cestách prostorem, který označují moderním pojmem středovýchodní Evropa. Jedná se samozřejmě o vzorek cestovatelů, kteří tento geografický prostor navštívili. Častějšími návštěvníky byli jistě cestovatelé hovořící německy (u nich je třeba zodpovědět otázku, zda se jedná o pozorovatele zevnitř či zvenku), francouzsky či italsky, což stále není vyčerpávající výčet. Angličtí cestovatelé byli vybráni z důvodu vždy přítomné ostrovní distance od kontinentu. S jakými kulturními odlišnostmi se v sedmnáctém a osmnáctém století potkávali „na východ od Rýna“, jak je interpretovali, jak se vůči nim vymezovali? Konfrontací s kulturní jinakostí zjišťovali cestovatelé, kým jsou sami, a to stále znovu, protože odpověď na tuto otázku se stále měnila. Vedle muslima se cítil anglikán křesťanem, mezi katolíky protestantem; vzdělaní muži se potkávali bez ohledu na geopolitické hranice, neboť je spojovala latina (nebo jiný jazyk) a společný osvětový zájem.

Cestovatel vždy byl, je a bude konfrontován s jinakostí. Do jisté míry je na ni připraven, očekává ji, dokonce ji přímo vyhledává. To je konstatování, které umí každý potvrdit z vlastní životní zkušenosti a dobře mu rozumí. Mnohem obtížnější je však pokoušet se porozumět tomu, jak vnímal kulturní rozdíly raně novověký cestovatel, čemu a proč přikládal význam, jak si odlišné vysvětloval, co a proč přešel, nezaznamenal. K dispozici máme pouze text cestopisu – šifru, k níž hledáme klíč přes propast času. Prvním problémem je sám obsah označení „cestovatel“ v sedmnáctém a osmnáctém století. Za cestovatele byl považován ten, kdo mohl věrohodně zdůvodnit poslání své cesty a vrátil

¹ M. de Certeau, *Spatial Stories*, in: S. L. Roberson (ed.), *Defining Travel: Diverse Visions*, Jackson 2001, s. 90.

se po jeho splnění. Za to požíval společenské úcty. Jinak na něj bylo nahlíženo s krajní obezřetností a nedůvěrou. Mezi přijatelné důvody cesty za hranice rodné země v raném novověku patřily: obchodní zájem, cesta za vzděláním, diplomatické nebo vojenské posláni. V sedmnáctém století se staly oblíbenými šlechtické cesty na zkušenou, *grand tour*. Loajalita k panovníkovi, státu a církvi byla pro každého cestovatele závazná. Jedno ze základních dobových doporučení znělo, aby vedl o své cestě písemný záznam. Ten byl určitým důkazem, že na své cestě nezapoměl, že se svého poslání zhostil svědomitě. K dispozici byla řada teoretických metodik (tvořily zvláštní žánr, tzv. apodemickou literaturu), které ho nabádaly ke správnému postupu – před cestou, na cestě i po návratu. Nicméně s rozvojem cestování v osmnáctém století přestalo být posláni cestovatele již tak výlučné a zavazující. Konkrétně v britských poměrech došlo k prudkému nárůstu cest na kontinent po pařížském míru roku 1763; v relativně klidnějších letech šedesátých a sedmdesátých začali cestovat i příslušníci střední třídy. V letech devadesátých vyhledávali britští cestovatelé nové destinace (vzhledem k válečnému stavu s Francií), ve větší míře cestovali na sever a východ Evropy, do jejich kurzu se dostala Skandinávie a Rusko. Profil cestovatelů se proměnil a spolu s ním i jejich rukopis. V textech vystoupil do popředí autor sám, jedinečnost jeho postřehů a zážitků se stala ceněným artiklem.

Kategorie cestovatel není tak problematická v porovnání se složitostí rekonstrukce procesu vnímání kulturních odlišností, umístěného v čase a prostoru. Nezbytné proto bude nejprve vysvětlit terminologii, se kterou dále pracujeme, především základní pojem „prostor“ a pro tuto studii zvolený termín „kulturně jiný prostor“. Na základě textové analýzy vyhledáme obrazy kulturní jinakosti zaznamenané cestovateli a budeme je interpretovat. Zvláštní pozornost přitom věnujeme estetickému vnímání krajiny.

Vnímání prostoru

Prostor je vymezen místy a předměty, ty mu podle Yi-Fu Tuana propůjčují geometrický charakter. Aby se ze schopnosti vnímat prostor a pohybovat se v něm (*spatial ability*) stala znalost prostoru (*spatial knowledge*), je třeba akce – pohybu. Znalost prostoru je na vyšší úrovni než schopnost vnímat ho a pohybovat se v něm, je vědomá, umožňuje analýzu a lze ji předávat, není však ke každodennímu životu nezbytně nutná. Schopnost pohybovat se známým prostorem je naproti tomu často nevědomá, složená z propojení dílčích pohybů a uložení toho, jak po sobě následovaly, do paměti; spíše než ze schopnosti abstrahovat a nakreslit mapu.² Je to jako s každou dovedností – zkuste například učit dítě jíst lžící, aniž byste ji sami museli vzít do ruky a podrobně zkoumat, jak ji vlastně držíte.

Mluví-li se o individualitě pozorovatele, vstupuje do hry jeho zkušenost. Zkušenost je zastřešující pojem pro nejrůznější prostředky, jimiž člověk poznává a konstruuje skutečnost. Nejde o akt pasivní, zahrnuje také, mimo jiné, schopnost poučit se z prožitého a zkušenost využít. Člověk zažívá prostor prostřednictvím pohybu a smyslů, především zraku a hmatu. Mysl člověka však domýšlí dál, za svědectví smyslů. Například vjem roz-

² Yi-Fu Tuan, *Space and Place. The Perspective of Experience*, Minneapolis 2008⁶, s. 67–84.

lehlosti není založen na čistě smyslovém počítku, je dokreslován představivostí, čerpající ze zkušenosti.³ Neplatí tedy, že prostor sahá jen tam, kam oko dohlédne.

Tam, kde končí přesná znalost prostoru, začíná prostor pro mýtus. Mytickým prostorem (*mythical space*) nazývá Yi-Fu Tuan prostor ležící za hranicemi známého a každodenně přímo zažívaného prostoru, je to prostor konstruovaný naší představivostí.⁴

Při hledání vhodného konceptu pro zachycení proměn vnímání kulturní jinakosti jsem zvolila termín „kulturně jiný prostor“. Pokusme se o definici tohoto konceptu.

Kulturně jiný prostor

Kulturně jiný prostor je určován z perspektivy vnějšího pozorovatele, na jeho vytyčení má vliv jeho individualita, profil, zkušenosti. Stejně jako prostor není ani jinakost statická, nýbrž živá, žitá a neustále konfrontovaná. Není vázána na místo – pevný bod –, ale je vnímána jako proměnlivá v časoprostoru ve vazbě na perspektivu pozorovatele a kontext jeho pozorování. Pozorovatel má tendenci zážitek setkání s kulturní odlišností zobecňovat, promítat do neznámého a tím si ho zpřehledňovat. Jako orientační pomůcky používá nejen své osobní zážitky, ale i převzaté a naučené kulturní stereotypy.

V konceptu se prolínají všechny tři prostorové „dimenze“, jak je definuje Henri Lefebvre⁵ (pojednává o nich také Milan Scholz⁶ v tomto sborníku): fyzický svět zažívaný smysly, ve kterém se uplatňuje zkušenost, spolu s reprezentacemi prostoru (jak je prostor vnímán a zobrazován) a s prostorem imaginace, pocitů, emocí a symbolických významů. Zkušenost smyslů (zima, špína, nepohodlí) se propojuje s tím, co cestovatel před cestou četl a co slyšel (obraz barbarské země), a následně se přikládá výseku fyzické skutečnosti symbolický význam (periferie) či emocionální otisk (nezájem). Schematicky řečeno, kulturně jiný prostor je výsek fyzického světa, s kterým měl pozorovatel zkušenost (přímou nebo zprostředkovanou nějakou reprezentací) a na jejímž základě se vůči němu vymezuje jako k „cizímu/zvláštnímu“, přiděluje mu tedy symbolický význam (ne-doma). Tento význam není pevně vázán k místu, může se „stěhovat“ nebo proměňovat v závislosti na změně pozorovatele nebo souvislosti jeho pozorování. Pozorování přitom nemusí být přímé – očitě –, může být zprostředkováno reprezentacemi.

Kulturně jiný prostor je projekcí zkušenosti – přímé či zprostředkované – ze setkání s kulturní odlišností do prostoru. Jeho hranice nejsou pevně dány, jsou relační. Jak se ukáže dále, má-li být středovýchodní Evropa za kulturně jiný prostor považována, nelze ji pevně ohraničit, samotné označení v singuláru je zavádějící vzhledem k pluralitě pozorovatelů a proměně kontextů v čase.

³ Tamtéž, s. 8–18.

⁴ Tamtéž, s. 85–100. Příkladem mytického prostoru je v evropském myšlení „Západ“ (a spolu s ním „Východ“) – idea, místo i směr. Jak píše L. Baritz, už od středověku byla pro Angličany myšlenka Západu spojena s mýtem o stěhování říše na západ – z Tróje do Řecka, odtud do Říma a pak do Anglie. V novověku pak dostal mýtus pokračování, posledním dědicem říše má být Amerika.

⁵ H. Lefebvre, *La production de l'espace*. Paris 2000. Interpretace D. Harvey, Space as a Keyword, in: N. Castree – D. Gregory, *David Harvey. A Critical Reader*, Oxford 2006, s. 272–273.

⁶ Viz zde článek M. Scholz, Prostor a dějiny: Historické proměny diskusí a otázky současného bádání, s. 13–28.

Středovýchodní Evropa

Označení „středovýchodní Evropa“ je v této studii použito s plným vědomím rozporuplnosti, kterou s sebou nese. Střední, východní či středovýchodní Evropa – jejich definice vždy záleží na tom, kdo se odkud dívá, co chce vidět, a na širším historickém kontextu. V této studii je termínu použito ve významu „kulturní periferie Evropy“. Základní hypotéza vychází z předpokladu, že středovýchodní Evropa byla z pohledu Západoevropanů jakýmsi meziprostorem, vnitřní evropskou periferií, málo známou, málo atraktivní pro anglicky píšící a publikující cestovatele, kteří si ji málokdy zvolili za cíl své cesty. Stejně funkční, byť vágnější geograficky vymezený, by byl termín „Evropa na východ od Rýna“. Jeho nespornou výhodou je to, že nevyvolává zavádějící geografické či politické konotace.

Geografické hranice středovýchodní Evropy nejsou záměrně předdefinovány, pouze naznačeny: jde o území německých zemí, Polska, Litvy a Ukrajiny, českých a rakouských zemí, Uher a Transylvánie. Geografické vymezení středovýchodní Evropy v raném novověku (což je označení území v této době anachronické) není úkolem tohoto příspěvku. Jeho hlavním tématem jsou hranice kulturní povahy, jejichž překračování cestovatelé zaznamenali. Nicméně, na rozdíl od Larryho Wolffa⁷, inspirátora této práce, a jeho používání pojmu „východní Evropa“ (*Eastern Europe*) bez jemnějšího rozlišování pro Polsko i Rusko je zde přistupováno k jednotlivým historickým regionům s větší (středoevropskou) citlivostí pro rozdíly; Rusko ponecháváme stranou jako téma, jež by si zasloužilo zvláštní pozornost.

Kritika pramenů

Pramenná základna příspěvku je tvořena cestopisy, které byly napsány (a s jedinou výjimkou⁸ i publikovány) v 17. a 18. století. Textový korpus není nikterak homogenní. Cestovatelský diskurz a vývoj cestopisu jako žánru prodělal od sedmnáctého do osmnáctého století mnohé změny. Také profily autorů-cestovatelů se značně liší: profesí, sociálním postavením, motivací cestovat i itinerářem cesty; mezi cestovateli muži jsou i cestovatelky ženy. Pro účely práce byl vybrán vzorek cestovatelů, jejichž texty lze podle jistých měřítek porovnávat. Čtyři cestovatelé ze sedmnáctého, čtyři z osmnáctého století – určeno podle data, kdy byla cesta vykonána, nikoliv podle toho, kdy cestopis vyšel tiskem. Dva cestovatelé vědci, dvě ženy-cestovatelky, dva obchodníci a dva duchovní, všichni Angličané, tak by zněla ideálně-typická charakteristika tohoto vybraného vzorku.

Profil cestovatele	17. století	18. století
vědec	Edward Brown	Robert Townson
žena		Mary Wortley Montagu Hester Lynch Piozzi
obchodník	Robert Bargrave	Jonas Hanway
duchovní	Robert South	William Coxe

⁷ L. Wolff, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford 1994.

⁸ M. G. Brennan (ed.), *The Travel Diary of Robert Bargrave Levant Merchant (1647–1656)*, London 1999.

Itinerář	17. století		18. století	
Uhry	Edward Brown		Robert Townson (William Hunter)	
Polsko	Robert Bargrave Robert South		William Coxe	
české země (Praha)		Mary Wortley Montagu	Hester Lynch Piozzi	
Vídeň	Edward Brown	Mary Wortley Montagu	Hester Lynch Piozzi Robert Townson	
Německo navštívené cestou ze západu (z Francie a Itálie)			Hester Lynch Piozzi	
Německo navštívené cestou na východ (nebo cestou zpět)	Robert Bargrave Edward Brown	Mary Wortley Montagu	Jonas Hanway	

Lékař **Edward Brown (1644–1708)**, člen Královské společnosti (*Royal Society*), vykonal cestu do Larissy v Thesálii mezi léty 1668–69, spolu s kratší cestou po Německu roku 1673. Nejprve vydal roku 1673 *Stručnou zprávu o cestách po Uhrách, Srbsku, Bulharsku, Makedonii, Thessalii, Rakousku, Štýrsku, Korutanech, Kranjsku a Friulsku*. O čtyři roky později přidal i své postřehy z Německa a z Vídně při cestě zpět do Londýna, které nebyly do prvního vydání zahrnuty. Typově mu blízký cestovatel **Robert Townson (1763–1827)** absolvoval podobnou cestu o více než sto let později. Byl to vědec mineralog, původním vzděláním právník, cestopis Edwarda Browna četl, v textu na něj odkazoval. Jeho *Cesty po Uhrách s krátkým popisem Vídně z roku 1793...* byly vydány roku 1797. Líčení Townsonových cest začíná ve Vídni. Podobně postupoval i Edward Brown, ale později změnil názor a vydal tiskem zprávu i o té části cesty, kterou původně nepovažoval za tolik objevnou. Pro oba cestovatele, byť je dělilo víc než století, byla Vídeň hraničním městem, od ní dál směrem na jihovýchod začínala dobrodružná cesta do neznáma. Jak se však ukáže později, nejhorší zkazky o Uhrách podávali anglickým cestovatelům sami Vídeňané.

Pohled ženy-cestovatelky byl dlouho vzácným kořením. Ženy nejsou pro cestování uzpůsobené, psaly metodiky cestování v 16. a 17. století. Sir Thomas Palmer⁹, autor eseje o cestování vydané tiskem roku 1606, vyčlenil osoby nevhodné pro cestování takto: od přírody děti a přestárlí, důsledkem vady hloupí, blázni a šílenci, a kvůli pohlaví ženy. Přesto cestovaly do neznámých krajů v raném novověku i některé ženy, byť od málokteré se nám dochovalo písemné svědectví. **Lady Mary Wortley Montagu (1689–1762)** byla v tomto směru výjimečnou postavou. Ve svých dopisech zprostředkovala jedinečné zážitky z cesty do Osmanské říše se svou rodinou, po boku manžela diplomata. Její rukopis, málo svázaný dobovými konvencemi, se stal populárním a citovaným. **Hester Lynch Piozzi (1741–1821)**, rozená Salisbury, poprvé provdaná Thrale, dopisy Lady Mary o víc než půlstoletí později četla a jejími postřehy se nechala inspirovat, citovala ji. Její vlastní cesta neměla zdaleka rysy exotičnosti, ale její zvýšená citlivost na nepohodlí a útrapy cest

⁹ T. Palmer, *An Essay of the Meanes how to make our Travailles, into forraine Countries, the more profitable and honorable*, London 1606, s. IB.

buďí dojem nebezpečnosti takového cestování. Piozzi navštívila Francii, Itálii a Německo, kam počítala i habsburskou monarchii, zavítala stejně jako Lady Mary do Vídně i do Prahy.

Dva duchovní navštívili Polsko, jeden sto let před rozdělením, druhý několik let po prvním dělení. Reverend **Robert South (1634–1716)** doprovázel jako kaplan hraběte z Rochesteru, zvláštního vyslance k polskému králi, a byla to pravděpodobně jeho jediná větší cesta. Zato historik **William Coxe (1747–1828)** navštívil rozdělené Polsko jako průvodce mladého lorda Herberta Pembroka v rámci větší cesty „severní Evropou“, kam počítal také Rusko, Švédsko a Dánsko. Coxe měl prvořadý zájem o péči v nemocnicích a o vězeňský systém. Třebaže šlo o významný časový rozestup, oba byli shodně nespokojení s úrovní služeb – v Polsku se museli spokojit s noclehem na slámě.

Dále budeme sledovat zážitky dvou obchodníků – Roberta Bargrava z cesty do Konstantinopole a zpět a Jonase Hanwaye se zkušeností z Persie, jejichž cesty se pomyslně – s odstupem století – protnulý v německých zemích. **Robert Barge** (1628–1661) působil v Levantě a Středomoří, především v letech 1647–1656. Později se stal sekretářem Levantské společnosti se sídlem v Konstantinopoli. Pocházel z vážené rodiny z Kentu, která působila v královských a církevních službách, jeho otec sloužil také jako osobní kaplan prince Karla. Uvážíme-li royalistické zázemí Roberta Bargrava a kontext padesátých let 17. století, kdy podnikl svou cestu, dojdeme k závěru, že jeho motivací nebyl jen obchodní zájem a získání zkušeností pro kariéru kupce, ale i politický únik. Jeho deník byl vydán tiskem až roku 1999 Michaelem C. Brennanem, do té doby zůstal jen v rukopisné podobě. **Jonase Hanwaye (1712–1786)** charakterizuje dobový zdroj¹⁰ jako filantropa a obchodníka. Při líčení jeho života klade autor mezník do roku 1743, kdy se běh Hanwayova života výrazně změnil. Nejprve směřoval do Petrohradu, kde se dozvěděl o obchodování s oblastmi kolem Kaspického moře, které bylo tenkrát v začátcích, a zatoužil navštívit Persii. Příležitost se mu naskytl ve chvíli, kdy hlavní obchodní zástupce pro Persii (John Elton) vstoupil do perských služeb a bylo třeba ho nahradit. Úsek cesty, který nás geograficky zajímá, absolvoval obchodník Hanway až při cestě zpět roku 1750. Z Revelu (estonský Tallinn) se plavil do Danzigu (polský Gdaňsk) a odtud pokračoval do Anglie.

Vnímání krajiny

Téma krajiny a jejího vnímání není nikterak nové a objevné. V rámci této studie je jen málo prostoru věnováno rozpracování různých přístupů ke studiu krajiny a je tak činěno záměrně ve prospěch textové analýzy vybraných cestopisných textů.¹¹

Z mnoha existujících definic krajiny vybíráme pro účely studie tuto: krajina je kulturně zprostředkovaná přírodní scenerie.¹² Terminologie v západních jazycích (ang-

¹⁰ J. Pugh, *Remarkable occurrences in the Life of Jonas Hanway, Esq. comprehending of his travels in Russia, and Persia a short history of the rise and progress of the charitable and political institutions founded or supported by him; several anecdotes, and an attempt to delineate his character*, 2nd edition, London 1788.

¹¹ Odkazují zde na teoretickou úvodní studii Milana Scholze v tomto sborníku, v níž zmiňuje, mimo jiné, přístupy ke studiu krajiny D. Cosgrova a francouzské tradice, kde se věnuje podrobněji F. Braudelovi.

¹² W. J. T. Mitchell, *Landscape and power*, Chicago–London 1994, s. 5.

ličtina, francouzština, holandština) používá pro „krajinomalbu“, „krajinku“ i „krajinu“ tentýž termín, přičemž toto označení pro obrazové ztvárnění bylo pro přírodní scenerii samu využito až v přeneseném smyslu. Všimáme-li si krajiny, hodnotíme ji – a považujeme za samozřejmé, že použijeme estetické kategorie, jako kupř. „malebná“, „líbezná“, či „zohyžděná“. Takovýto postoj ke krajině však nebyl vždy samozřejmostí. Zrodil se teprve tehdy, když se pozorovatel vydělil z objektu svého zájmu, odstoupil několik kroků a podíval se na něj očima umělce. Zaujetí estetického postoje vyžaduje totiž v prvé řadě odstup.

Odstup je kategorií prostoru a času, má ale i svůj význam psychologický a estetický. Obsah tohoto pojmu se historicky proměňoval, k důležitému posunu v jeho významu a důrazu docházelo od osmnáctého století. V angličtině se používá stejný termín *distance* pro vyjádření odstupu i vzdálenosti. J. T. Ogden¹³ tyto významy neodděluje, a tak vystupuje do popředí zajímavá souvislost mezi nimi. Např. autorský odstup ve vědě, poezii a filozofii osmnáctého století je dán do souvislosti se zdůrazněním pozadí v krajinomalbě ve stejném období. Na rozdíl od renesanční perspektivy, která kladla důraz na figury v popředí, krajinářství osmnáctého století dalo přednost velkým vzdálenostem, horizontu lemovanému horami či hradem, jenž se stal často v kompozici ústředním prvkem.

Odstup vyžaduje „nezaujatost“ (vydělení subjektu od objektu) a důraz na pravdivost a autenticitu. Tento trend lze pozorovat i ve vývoji žánru cestopisu. Cestování bylo v pozdním humanismu součástí programového záměru intelektuální obrody společnosti s důrazem na systematickosti a metodiku. Později byl kladen akcent na autentičnost očitého zážitku, reprodukci na vlastní oči spatřeného jevu, předmětu, události. Zrodil se autor v moderním slova smyslu. Prostor dostaly také autorovy pocity, libé i nelibé. Tolik obecná schémata, která je však třeba prověřit na konkrétních textech.

Od sedmnáctého století se setkáváme u cestovatelů s obdivem k úrodným rovinám. Oceňována byla všeobecně krajina rovná, plochá a obdělaná.¹⁴ Krajina byla hodnocena podle své užitečnosti. Kupec Robert Bargarve, putující v polovině sedmnáctého století bulharskou krajinou, byl roztrpčen:

Shledávám tvar a podstatu této země zde ne nepodobnou pustým končinám Anglie a nerovné kopce bulharské tak **nelibými**, jako jsou **nádherné** ty usměvavé pláně thrácké, kterými jsme projížděli; a dokonce i roviny zde jsou v porovnání s nimi značně **podřadné**, jak co do **půvabu**, tak úrodnosti.¹⁵

Už ve slovníku autora poloviny sedmnáctého století můžeme tedy najít estetická hodnotící kritéria – libé/nelibé (*pleasing/unpleasing*), nádherné/podřadné (*delightful/inferior for pleasure*). Nicméně oceněna je zde především práce člověka, ne divokost přírody a její panenská čistota. Příroda sama o sobě nevytváří dle jeho mínění libé scenerie, pokud tomu tak ale je, jedná se o zajímavost, kterou zaznamenává:

¹³ J. T. Ogden, From Spatial to Aesthetic Distance in the Eighteenth Century, *Journal of the History of Ideas*, Vol. 35, No. 1 (Jan.–Mar. 1974), s. 63–78f.

¹⁴ K. Stibral, *Proč je příroda krásná? Estetické vnímání přírody v novověku*, Praha 2005, s. 58.

¹⁵ Brennan, *The Travel Diary of Robert Bargarve Levant Merchant (1647–1656)*, s. 128. Překlad všech citovaných pramenů a zvyraznění B. R.

[...] vznešený les statných stromů, bez neřádu pod nimi, ve vrcholcích zakončeny baldachýnem svého rozpaženého větvoří; máje tu i tam vysázeny stromy všelijakých tvarů, jako by je rozmístila **ruka umělce**, nikoliv přírody...¹⁶

Také lékař Edward Brown shledává ideálem krajiny rovinu, tentokrát uherskou:

Moskevské knížectví a Polsko mají dlouhé pláně, ale řada z nich je zalesněna a zakryta stromy; nikde jinde však nejsou otevřenější a ryzejší roviny než v této zemi. Největší roviny, které jsem viděl v Anglii, ty v Salisbury, Lincolnu a New-Marketu, jsou v porovnání s uherskými jen dlouhými promenádami; předčí je roviny rakouské, od Vídně až po Mount Simmeren [alpský průsmyk Semmering?], k štyrským hranicím. A ačkoliv jsou Horní Uhry kopcovité a hojně na lesy; přesto jsou pod nimi dlouhé roviny.¹⁷

S hodnocením krajiny na škále úrodná a kultivovaná až zanedbaná a zpustlá se setkáváme rovněž u cestovatelů osmnáctého století. V tomto směru texty sedmnáctého i osmnáctého století kontinuitu zachovávají. Na krajinu je však v osmnáctém století výrazněji aplikována šablona civilizace. Odlišuje se přísněji potenciál a jeho naplnění. Jako ilustraci použijeme úryvek textu autora, který zatím nebyl představen v úvodním výběru. Na cestě z Konstantinopole do Vídně roku 1792 popsál William Hunter, londýnský právník, takto kriticky krajinu Transylvánie:

Transylvánie je od přírody úrodná; ale ne tak jako ty končiny Evropy, kde civilizace a obchod podnikly všeobecného ducha podnikavosti, vynalézavosti a píce; a kde štěstí vzrůstá spolu s bohatstvím země. – Zemědělství a vědy mají ještě mnoho co zdokonalovat; někde můžete cestovat dlouhé míle a jen bédovat, jak málo se zde přírodě napomohlo.¹⁸

Cestovatelé často hodnotili krajinu na základě porovnání s tím, co důvěrně znali. Je pochopitelné, že Angličané, tvůrci estetiky anglického parku, hodnotili pochvalně krajinu jemu blízkou, v níž jsou rozptýlené a zanedbané krásy přírody upraveny a propojeny v jeden harmonický celek.¹⁹ Hester Lynch Piozzi, žena-cestovatelka, otevřeně a často srovnávala to, co viděla, s tím, na co byla zvyklá z domova.

Čechy nevypadají jako zle obdělávaná země; terén se vlní jako v mnoha částech Hertfordshiru, půda je, zdá se, rozparcelována velmi podobně jako kolem Dunstable; vzpomněla jsem si na Lilly-hoo, když mi ukázali roviny kolem Kolína.²⁰

Autorka ale uměla ocenit i romantické horské scenerie, tak jako v následujícím obraze, kde mohutnou řeku lemují skály, zalesněné vrcholy, tu a tam s dominantou hradu, tedy krajina, která pramálo připomíná úrodnou rovinu:

¹⁶ Tamtéž, s. 136.

¹⁷ E. Brown, *A Brief Account of some Travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carnida and Friuli. As also Some Observations on the Gold, Silver, Copper, Quick-silver Mines, Baths, and Mineral Waters in those Parts. With the Figures of some Habits and remarkable places. By Edward Brown M.D. of the College London, Fellow of the R.Society and Physician in Ordinary to His Majesty*, London 1673, s. 9.

¹⁸ W. Hunter, *Travels in the year 1792 through France, Turkey, and Hungary, to Vienna: concluding with an account of that city. In a series of letters, to a lady in England*, London 1796, s. 410.

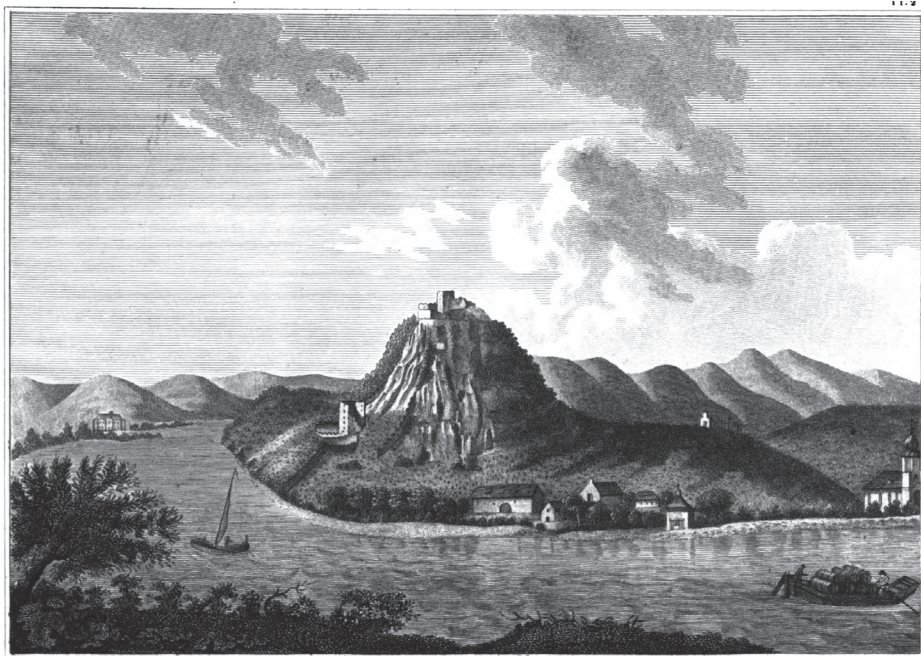
¹⁹ R. Townson, *Travels in Hungary: with a short account of Vienna in the year 1793; illustrated with a map and sixteen other copper plates*, London 1797, s. 50.

²⁰ H. L. Piozzi, *Observations and reflections made in the course of a journey through France, Italy, and Germany*, Dublin 1789, s. 541.

Labe je zde [mezi Lovosicemi a Ústím nad Labem – B. R.] stejně široké, myslím, jako je Severn v Gloucesteru, a valí se tou nejrozmanitější a **nejnádhernější** [zvýrazněno B. R.] krajinou, jakou si lze představit, o nic horší než břehy Little Dart v Devonshire, ale ve větším měřítku; každý vrch je korunován lesem, či ozdoben hradem.²¹

Mimo jiné můžeme z jejich postřehů vyvodit, že cestovala také po své vlasti, a to dál než jen za Londýn (její rodina pocházela z Walesu, což mohlo být důvodem její relativní zcestovalosti). V tomto kontextu se můžeme vrátit k citátu Roberta Bargrava z poloviny sedmnáctého století, který bulharské pláně přirovnával k „pustým končinám Anglie“. Lze se jen dohadovat, kde se tyto končiny pro něj konkrétně nacházely, nicméně platí obecně, že Angličané „objevili“ své ostrovy až na sklonku osmnáctého století.²²

Také cestující vědec Robert Townson obdivoval řeku lemovanou skalami, konkrétně Dunaj u Visegradu: „Viděno odsud, stěží znám krajinu **krásnější** [zvýrazněno B. R.], než tvoří tyto rozvaliny a skály, s přispěním vrcholů s lesy, které se za nimi zdvihají.“²³



A View of the Ancient Castle of Visegrade.

Obr. 1: Pohled na Visegrad z cestopisu Roberta Townsona. (zdroj: www.googlebooks.cz)

²¹ Tamtéž, s. 546.

²² K. Turner, *British travel writers in Europe, 1750–1800: authorship, gender, and national identity*, Aldershot 2001.

²³ Townson, *Travels in Hungary*, s. 68.

Více než o století dříve cestoval po podobné trase po Dunaji již jednou citovaný Edward Brown. S Robertem Townsonem měli hodně společného, oba byli vědci, pro něž bylo motivací cesty především shromažďování odborných poznatků. U staršího Edwarda Browna nenajdeme však obdobné estetizující obrazy téže krajiny. Věnoval se městům, zajímaly ho vojenské pevnosti a jejich systém, zaznamenával naleziště přírodního bohatství. Upozornil na zříceniny jakožto němé svědky zašlé slávy starých časů, nebyly pro něj však objektem estetického zálibení. Také Lady Mary Wortley Montagu nezaujala horská scenerie z důvodu estetické libosti, o cestě skalní soutěskou mezi Čechami a Saskem se zmínila v dopise sestře roku 1716 proto, že jí šlo o život, kdy už viděla svůj dostavník, jak se řítí ze svahu do Labe.²⁴

Negativ krásné krajiny nabídl William Coxe při svém líčení polské cesty, konkrétně úseku mezi Krakovem a Varšavou: smíšený hustý les bránil výhledu, sporadicky přerušen pastvinami či poli s mizernou úrodou. Neobydlená pustina, kterou je lépe rychle projet a nezastavovat ani na noc. Tato krajina byla pro něho nezajímavá, protože byla stejnorodá, s malými proměnami, neobydlená, nekultivovaná – použil argument civilizace – a zarostlá lesem, který byl synonymem ponurosti:

Nikdy jsem neviděl cestu tak prostu zajímavých scénérií jako tu z Krakova do Varšavy; po celou dobu tam není jediný objekt, který by jen na chvíli mohl upoutat pozornost i toho nejzvědavějšího cestovatele. Země byla po většinu cesty rovinatá, s malými proměnami: především překryta rozlehlými plochami hustého tmavého lesa; a dokonce i tam, kde se kraj více otvíral do dále, byl vzdálený horizont vždy ohraničen lesem. Stromy byly ve své většině borovice a jedle, smíšené s buky, břízami a malými duby. Občas byl les přerušen pastvinami, sem tam pár mizerných lánů obilí. Kdybych ten kraj opravdu neprojel, mohl bych si stěžovat představit něco tak neutěšeného: tichá odlehlá pustina po celou dobu převládala, s málo znaky obydlivosti a s ještě méně příznaky civilizované země... Ačkoliv jsme ve většině zemí kladli důraz na to, abychom necestovali v noci, aby našemu zraku nemohla uniknout jediná scenerie; zde jsme však dali přednost tomu pokračovat v cestě bez přerušení, které by znamenalo hotové utrpení v tomto zřídle špíny a chudoby: a máme důvod věřit tomu, že tmavá noc nás nepřipravila o nic víc než o pohled na ponuré lesy, obilná pole, co nestojí za řeč, a obrazy lidské bídy.²⁵

Připomeňme si tezi zformulovanou v úvodu: estetický postoj ke krajině byl umožněn tím, že pozorovatel poodstoupil od objektu svého zájmu, vydělal se z něj a „nezaujatě“ ho zhodnotil. Už v textech sedmnáctého století autoři používají estetické hodnocení krajiny. Libost/nelibost určovali dle užitečnosti – krajinu považovali za krásnou, byla-li úrodná, zušlechtěná a obdělána. Stejná měřítko uplatňovali i autoři cestopisů v osmnáctém století, nově však používali argument civilizace. Až v cestopisech závěru osmnáctého století najdeme estetické ocenění divoké přírodní scenerie (řeka, skály, hrad), příklad jsme našli u dvou našich autorů (Hester Lynch Piozzi a Robert Townson). Smíšený les, typický pro středovýchodní Evropu, však mezi oceňované přírodní scenerie nepatřil (nikdo, vyjma kritiky Williama Coxe, mu nevěnoval zvláštní pozor-

²⁴ Mary Wortley Montagu, *Letters of the right honourable lady M—y W—y M—e: written during her travels in Europe, Asia and Africa*, London 1763, Letter XV, s. 82–84.

²⁵ W. Coxe, *Travels into Poland, Russia, Sweden, and Denmark*, Dublin 1784, s. 200–202.

nost). Je třeba brát do úvahy ideální předlohu krajiny, z níž cestovatelé při porovnávání vycházeli: esteticky kultivovanou krajinu anglického parku, harmonizovanou v jeden celek.

Vnímání kulturní jinakosti

Pokud cestovatel ve svém deníku, zprávě či dopise vyjádřil nelibost nad pohostinstvím, kterého se mu na cestách dostalo, povzdychl-li si nad špatným jídlem, špínou hostince nebo drahotou služeb, je zřejmé, že vstoupila do hry autorova individualita a subjektivní pohled na věc. Odrážela se zde jeho citlivost, dosavadní zkušenosti, konkrétní zážitky, zejména komplikace na cestě, jako např. zdravotní potíže, špatné počasí či špatná společnost v hostinci nebo dostavníku. Zároveň však může být vyjádření jeho nespokojenosti známkou vymezení se vůči jiným kulturním zvykostem. Stejně tak mohla být kulturní odlišnost hodnocena pozitivně, ale bylo na ni jako na odlišnost poukázáno. Jak dále uvidíme, kulturní distance nezávisela na geografické vzdálenosti.

Dva příklady pro začátek: britští cestovatelé osmnáctého století ve středovýchodní Evropě vnímali jako kulturně jiné peřiny, které jim byly nastlány dvojité v každém ročním období, a také pece (kamna), v jejich očích nesmyslné zařízení, které jediný užitek, který mohlo dát, oheň, uzavřelo do svých útrob. První nesáz komentoval Robert Townson při líčení strastí své uherské cesty a neztratil při tom smysl pro humor a ironii:

Má domácí se nade mnou smilovala, a přestože mi nemohla nabídnout nic k jídlu, dostal jsem dvojitou porci – peřin, abych se jimi přikryl. Byla to velmi teplá noc. Je to velká potíž v Uhrách a Německu, že vám místo prostěradel a přikrývek dají peřinu: je vždycky moc krátká a tu samou dostanete v létě i v zimě, cestovatel pak nemá jiné zbytky, pokud mu je moc teplo, než z nich vylézt a spát úplně bez přikrývky.²⁶

S peřinou a pecí se cestovatelé potkávali nejenom v německém kulturním okruhu, ale také v Polsku, českých zemích a v Uhrách. To, že shodně posuzovali oba artefakty jako nepohodlné, vymezilo určitý prostor na základě této charakteristiky – prostor, kde bylo možné takové nepohodlí očekávat, byl spojen s jistou kulturní jinakostí.

Nicméně, ne všichni vnímali tuto konkrétní odlišnost jako negativum. Zmíněná kamna naopak ocenila při svém podzimním pobytu v Hannoveru roku 1716 Lady Mary Wortley Montagu těmito slovy:

Jsem překvapena, že v Anglii nevyužíváme tak užitečné zařízení. Tento postřeh mě vede k úvaze o naší zarputilosti, se kterou se třeseme zimou pět měsíců v roce raději, než bychom využili kamna, která jsou zajisté jedním z největších pohodlí pro život. Mimo to nejsou ani zdaleka zohyděním zařízení pokoje, neboť mu přidávají velmi na lesku, když jsou malována či pozlacena, jako jsou ta ve Vídni nebo v Drážďanech, kde jsou často tak věrně zpodobena ve tvaru porcelánových nádob, sošek či drahých skříněk, že je nelze rozeznat od skutečných. Pokud se kdy vrátím, moudře navzdory, jistě uvidíš jedny v mém pokoji...²⁷

²⁶ Townson, *Travels in Hungary*, s. 72.

²⁷ Wortley Montagu, *Letters of the right honourable lady*, Letter XIX, s. 105–106.

Lady Mary byla v jistém ohledu výjimečná pozorovatelka. Jako jedna z prvních žen cestovala dál, než bylo běžné i pro muže. Své postřehy zaznamenala v korespondenci se svou sestrou a přáteli, přičemž se nenechala svazovat pravidly dobového cestovatelského diskurzu, který mimo jiné vyžadoval bezvýhradnou loajalitu k vlasti a všemu domácímu. Uměla ocenit vybrané způsoby tureckých žen, neváhala je porovnat s evropskými šlechticemi, přičemž křesťanky nevycházely z takového srovnání vždy právě lichotivě. O zhruba sedmdesát let později jiná žena, Hester Lynch Piozzi, která evidentně četla dopisy Lady Mary (tehdy již opakovaně vydávané tiskem), projížděla obdobnou trasu, ale zaznamenala postřehy odlišné. Například o kamnech s notnou dávkou ironie napsala:

[...] žár kamen, který velmi důvtipně ukrývá lidskému zraku tu nejpříjemnější ze všech podivných za chladného počasí, pořádný oheň. Zdá se, že je to velmi nepotřebné zařízení a rozpálený porcelán je tak akorát vhodný, aby z něj rozbolela hlava; veškerý užitek tohoto vychytralého zařízení je ten, že si člověk užije ohně, aniž by ho viděl.²⁸

V tomto ohledu můžeme učinit dílčí závěr, že kamna byla cestovateli vnímána jako kulturně jiná, nicméně hodnocena rozdílně. Na tomto jednoduchém příkladu tedy vidíme, že kulturní jinakost nemusela být v raném novověku vždy přijímána s nelibostí a hodnocena a priori znaménkem minus.

Lékař Edward Brown při přechodu Alp ve městečku Pontebba (Ponte Fella) zaznamenal překročení hranice mezi Itálií a Němci symbolicky jako přechod přes most z území Benátské republiky na území císaře. Zatímco jako typicky italské označil málo zařízené místnosti s velkými okny a železnými postelemi, jako typicky německé vnímal, mimo jiné, kamna (v chalupách pece), vyšší postele s nastlanými peřinami jedna na druhé a čtverhranné stoly.²⁹ Tento příklad názorně ukazuje, že kulturní odlišnost měla i velmi ostré hranice, bez pozvolných přechodů.

Peřiny a kamna, byť neznámá, jiná a zvláštní, byla opravdovým luxusem v porovnání se situací, kdy se cestovateli k přespaní nabízela jen sláma, při velkém štěstí čistá. S takovým nepohodlím se setkávali cestovatelé v Polsku. Robert South a William Coxe shodně vylíčili, jak katastrofální zázemí se zde pro cestovatele nabízelo – místo hostince nocleh ve stáji:

[...] zřídkakdy lze potkat v té zemi hostinec, kromě těch zařízení, které domorodci nazývají „karczma“, kde je cestovatel nucen nocovat s dobyt看em. Tyto hostince, spíše dlouhé stáje, jsou postaveny z prken a pokryty slámou, bez zařízení a bez oken, kam světlo přichází jen škvírami ve zdi narušené počasím, nebo mezi špatně spojenými prkny.³⁰

Reverend South doporučoval cestovat po Polsku jako želva – s veškerým vybavením na zádech. Takové cestování vyšlo velice levně, neboť, jak podotkl, nebylo ani zač utrácet. Důvod viděl v tom, že když cestoval polský šlechtic, nemusel sedlákům za služby platit a nebyl ani způsob, jak ho k tomu donutit. Proto si sedláci zvykli na každý požadavek odpovídat „nemám“. Poměry se asi příliš nezměnily ani o sto let později, jak zaznamenal

²⁸ Piozzi, *Observations and reflections*, s. 508–509.

²⁹ Brown, *A Brief Account of some Travels*, s. 138.

³⁰ R. South, *Posthumous works of the late Reverend Robert South, D.D. : Containing, sermons on several subjects IV. An account of his travels into Poland, with the Earl of Rochester, in the year 1674*, London 1717, s. 100.

William Coxe. Mezi Krakovem a Varšavou, jak bylo již zmíněno, stěží potkali živáčka a k noclehu se jim nabízely jen židovské chatrče:

V tom shluku chatrčí byly jedinými místy, kde se dalo ubytovat, židovské chatrče, postrádající úplně nábytek a zařízení. Zřídka jsme si mohli obstarat jiný pokoj než ten, v kterém bydlela rodina; co do zásob bylo největším luxusem dostat vejce a mléko, které vždy nebyly; naším jediným lůžkem byla sláma nastlaná na zemi a mohli jsme se považovat za šťastné, když jsme dostali čistou. I my, kteří nebyli nijak zchoulostivělí, jsme si zoufali v téhle bezútešné zemi.³¹

Další obrazy nepohodlí, špíny a chudoby podala Lady Mary o Čechách. Podobně jako reverend South doporučovala cestovat s vlastním vybavením, včetně postele: „Království české je nejpustší ze všech, které jsem v Německu viděla. Vesnice jsou tak ubohé a stanice dostavníků tak mizerné, že čistá sláma a čerstvá voda jsou požehnáním, které se člověku vždy nedostane, a v lepší nocleh není možno doufat.“³²

Strasti cestování neodrazovaly cestovatele jen před Polskem či Čechami. Stejně jako Lady Mary v roce 1717, tak i Robert Townson v roce 1793 byli ve Vídni varováni před cestou do Uher jako do země nebezpečné, ba dokonce divoké. Lady Mary se takto podělila o své obavy: „[...] pokud mám věřit informacím lidí tady, kteří mi hrozí všemi druhy hrůz... straší mě, že mohu zároveň umrznout na kost, být pohřbena v závějích sněhu, nebo unesena Tatary, kteří pustoší tu část Uher, kterou mám projíždět.“³³

Se smíchem později napsala, že tato varování byla přehnaná, pravděpodobně proto, že se tak její vídeňští přátelé snažili pozdržet ji za každou cenu na zimu ve Vídni. Nicméně i Robert Townson se setkal s podobně přexponovaným líčením nebezpečí uherské cesty:

Netrpělivě jsem čekal ve Vídni na dobré počasí; pouze za dobrého počasí by bylo moudré cestovat do země, která je podle aktuálních zpráv ve Vídni o málo v lepším stavu než přírodním, jehož obyvatelé jsou napůl divochy... pokud bych se vrátil zpět živý, jak mi bylo řečeno, měl bych se považovat za šťastlivce.³⁴

Tedy nikoliv pouhá geografická vzdálenost míst původu subjektu a objektu je předpokladem vnímání kulturní jinakosti. I nejbližší sousedé mohli své kulturní rozdíly vnímat výrazněji, než jak to viděli a vnímali cestovatelé přijíždějící z mnohem větší dálky.

K dalším postřehům cestovatelů týkajících se kulturních odlišností patří výrazný odsudek poměrů na polsko-litevských univerzitách a tamější úroveň vzdělání obecně od reverenda Southa.³⁵ Jako absolvent Oxfordu dal jasně najevo svůj distanc a opovržení, čímž vymezil symbolický prostor Evropy nevzdělané. Dále charakterizoval Poláky jako marnotratné, ale dožívající se dlouhého věku. William Coxe zaujal při líčení polských poměrů politicky angažovaný pohled na věc: do očí bijící byl pro něj barbarismus v podobě nevolnictví, v Krakově psal o rozvalinách a melancholii zašlé slávy, Poláky navíc spojo-

³¹ Coxe, *Travels into Poland, Russia, Sweden, and Denmark*, s. 201–202.

³² Wortley Montagu, *Letters of the right honourable*, Letter XIV, s. 79.

³³ Tamtéž, Letter XIX, s. 121.

³⁴ Townson, *Travels in Hungary*, s. 32–33.

³⁵ South, *Posthumous works of the late Reverend Robert South, D.D.*, s. 32–33.

val více s Asiaty než s Evropany (jedná se pravděpodobně o reflexi sarmatismu). Zvláště tento poslední postřeh již dostatečně vytěžil Larry Wolff.³⁶

Všimněme si nyní postřehů cestovatelů zaznamenávajících kulturní jinakost ve fyzionomii a způsobech obyvatel. Dva obchodníci, Robert Bargrave a Jonas Hanway, mezi jejichž cestami přes Gdaňsk (Danzig) leží celé století, nám dali nahlédnout do svých úvah na téma ženy. Tyto postřehy jsou hezkými doklady hodnocení specifického vzorku obyvatelstva. O dívkách v Gdaňsku se Robert Bargrave vyjádřil jako o příliš prostých, než aby stály za zvláštní pozornost: „[...] měli jsme přehled o většině krásků ‚Dantzicků‘; mezi nimiž bylo pět šest skutečně hodných pozornosti, ale ne víc, to pro jejich prostotu [homyneness – B. R.].“³⁷ Jonas Hanway na toto téma poznamenává, s nápadným zdůrazněním loajality k ženám své vlasti:

Ženy jsou velmi podobné Angličankám jak co do postavy, výrazu i vzhledu: mají pověst krasavic, a skutečně, jsou hezčí, než jaké jsem kdy viděl, ovšem s výjimkou těch, jimž se nejvíce podobají. Ty špatných mravů si ze své krásy dělají živobytí tím nejhorším způsobem v okolních zemích, kde zřetelně vynikají v profesi, která má sklon k tomu, aby z krásy udělala ohavnost, ze zdraví nemoc. Urozené ženy přejaly polské způsoby, takže nejzdvořilejší způsob, jak pozdravit dámu, je políbit jí ruku, pokud si ovšem jeden nevybere jít níže až k lemu jejích sukní, jak mají ve zvyku prostí Poláci. Avšak, co je považováno za zdvořilost zde, je vnímáno v Neapoli jako urážka, jak se onehdy přesvědčil mladý Němec, jehož paruka byla pochována jasnou rukou jedné dámy.³⁸

Tato ukázka je dokladem toho, jak cestovatelé dílíci zážitky, či již s sebou přivezené informace, zobecnili ve smyslu „ty a ty ženy jsou/nejsou krásné“ a spolu s projekcí do prostoru došli k tvrzení o „kraji krásných žen“. Mluví-li se o ženách, je zajímavé podívat se, jak se k ženské kráse vyjadřují samy ženy-cestovatelky. Lady Wortley Montagu psala z Hannoveru o kraji krásných žen:

Nyní jsem se ocitla v kraji krásy. Všechny ženy zde mají, doslova, růžové tváře, sněhobílá čela a ňadra, jantarově černá obočí a jasně červené rty, ke kterým obvykle přidávají uhelnou čern vlasů. Tato dokonalost je nikdy neopustí až do hodiny jejich smrti, přičemž za svitu voskovic působí zvláště obdivuhodným dojmem; nicméně přála bych si, aby jejich krása byla trochu pestřejší.³⁹

Pražské šlechtičny si vysloužily kritiku, až ironický úsměšek, od obou dam. Špatně napodobovaly, co snad kdysi bylo v módě, čímž ze sebe dělaly směšné figurky. Dámy nám tak předložily ve zkratce karikatury provinčnosti. První je od Lady Mary:

Už mě navštívily některé z významných dam, jejichž příbuzné znám z Vídně. Oblékají se dle vídeňské módy, a to způsobem, jakým lidé v Exeteru napodobují londýnské; to jest, jejich nápodoba je mnohem přehnanější než originál. Není snadné popsat, jaké pozoruhodné figury ze sebe dělají. Osoba je ztracena někde mezi úcesem a spodničkou, takže vytváří

³⁶ Wolff, *Inventing Eastern Europe*, s. 29.

³⁷ Brennan, *The Travel Diary*, s. 52.

³⁸ J. Hanway, *An historical account of the British trade over the Caspian Sea: with a journal of travels from London through Russia into Persia; and back again through Russia, Germany and Holland. To which are added, the revolutions of Persia during the present century*, London 1753, s. 503.

³⁹ Wortley Montagu, *Letters of the right honourable lady*, Letter XVIII, s. 98.

mnoho příležitostí napsat jim na záda „Toto je žena“, pro informaci cestovatelů, jako když musí malíř na ukazatel připsat „To je medvěd“.40

Podobně se vyjadřuje i Hester Lynch Piozzi (víme, že postřehy Lady Mary četla):

Dámy zde také vypadají víc jako maškary než jako co jiného, když sedí ve svých ložích v opeře s bohatě vyšívánými čepci nebo se světle růžovými či modrými saténovými čelenkami, s hermelínovými nebo sobolími náprsenkami, zlatými střípenci, které jim visí z levého ucha, bez pudru, což jim dodává vzezření dívek, a připomíná mi módu, kterou měli před patnácti nebo osmnácti lety v Londýně drobní obchodníci a strojili podle ní své dcery od devíti do dvanácti let do načechraných černých saténových čepců s dlouhým střípacem po straně.41

Lady Mary jim vytykala neosobitost a nepřirozenost. Hester Lynch Piozzi, zdá se, více lpěla na módě a to, co ji iritovalo nejvíce, bylo, že dámy byly demodé. U vídeňského dvora se o módě dam nezmínila, pochválila však, že společnost byla okouzující, dámy kultivované, hovořící několika jazyky, ovládající konverzaci na úrovni, někdy však byly až příliš sdílné o diskrétních záležitostech. Oděni místních dam jí asi připadalo v pořádku, tedy dle módy. O více než půlstoletí dříve byla ale Lady Mary módou vídeňských dvorních dam zděšena a patričně je v dopise sestře zkarikovala:

Nemohu si odpustit, abych Ti nepopsala zdejší módu, která je obludná a proti zdravému rozumu, více, než si dokážeš představit. Staví si tu na hlavách konstrukce o výšce asi jednoho yardu, tří až čtyřpatrové, opevněné bezpočtem těžkých stuh. Základ této stavby tvoří věc, kterou nazývají „bourlé“, která je naprosto shodná co do tvaru a druhu, jen čtyřikrát větší, jako ty držáky, do nichž upevňují naše obezřetné mlékařky vědra s mlékem. Toto zařízení pokryjí vlastními vlasy s velkým množstvím přičesků, to totiž je zvláště krásné mít hlavu větší než je velikost běžného džberu... Jejich spodní sukně vyztužené velrybími kosticemi překonají naše v obvodu o několik yardů. Snadno si můžeš domyslet, jak toto pozoruhodné oděni zdůrazňuje a zvětšuje jejich ošklivost od přírody, kterou je Všemocný Bůh ráčil obdařit, všeobecně vzato.42

Na závěr ještě příklad rozdílného vnímání vzdálenosti – v prostoru i v čase. Hester Lynch Piozzi svým odhadem vzdálenosti v čase změnila zároveň i svoji kulturní distanci. Zhodnotila Prahu i Vídeň podle toho, o kolik byly dle jejího soudu pozadu v porovnání s Londýnem. O Praze neváhala napsat: „Všechno tu vypadá **pět set let** [zvýrazněno B. R.] pozadu.“43 Co se módy týče, dámy byly pozadu o 15–18 let (viz výše uvedená citace), nicméně nabídla srovnání s dcerami drobných londýnských obchodníků, což časový údaj poněkud relativizuje. Vídeň vyšla ze srovnání o něco lépe: „Všechno se mi tu zdá být napodobeninou Londýna; jazyk zní jako náš, je ale hrubší; hry jako u nás, ale hloupější; ulice jsou v noci osvětlené, ne jako teď u nás, ale vypadají stejně jako [u nás] **před třiceti či čtyřiceti lety** [zvýrazněno B. R.]“44 Nutno podotknout, že paní Piozzi bylo v té době

40 Tamtéž, Letter XIV, s. 80–81.

41 Piozzi, *Observations and reflections*, s. 542.

42 Wortley Montagu, *Letters of the right honourable*, Letter IX, s. 40–42.

43 Piozzi, *Observations and reflections*, s. 542.

44 Tamtéž, s. 538.

něco kolem čtyřiceti pěti let a obraz Londýna jejího dětství, s kterým zde srovnává Vídeň, musel být do velké míry dílem její imaginace, neboť pocházela z Walesu.

Závěr

V úvodu této studie byl autorkou zaveden pojem „kulturně jiný prostor“, který aplikovala na různé formy vnímání kulturní jinakosti v prostoru, a to na základě analýzy vzorku osmi cestopisů. Určující pro „kulturně jiný prostor“ je podle nabízené definice perspektiva pozorovatele, tedy jeho individualita, profil a zkušenosti, stejně jako jeho kulturní determinace. Jinakost není statická, ale živá, žitá a neustále konfrontovaná. Není vázána na místo – pevný bod –, ale je vnímána jako proměnlivá v čase i prostoru. Nemá pevné hranice, proto i používání označení „středovýchodní Evropa“ v příspěvku bylo záměrně ponecháno bez závazného geografického vymezení. Bylo představeno osm cestovatelů, kteří se nějakým způsobem střetli s kulturními odlišnostmi prostoru středovýchodní Evropy. Mezi postřehy těchto osmi pozorovatelů různých profilů, jejichž cestovatelské zkušenosti dělilo někdy i celé století, jsme našli některé shody, obdobné obrazy. Jako spojující se ukázaly obrazy nepohodlí, nedostatku, zanedbanosti, špíny, chudoby a provinčnosti. Opakovaly se především na území Polska a Litvy, Čech a Uher. Vídeň zůstala jako císařské město stranou, dvůr byl posuzován podle jiných měřítek.

Pojmu „středovýchodní Evropa“ bylo použito v této studii s vědomím, že je anachronický, a při dodržení předem určených pravidel. Cestovatelé sami používali např. označení „severní království Evropy“ (*the Northern Kingdoms of Europe*), mezi něž bylo zahrnuto Polsko (W. Coxe). Dále se používalo označení „Německo“ (*Germany*), kam byla započítávána i habsburská monarchie (E. Brown, H. Lynch Piozzi). Při bližším popisu nebyly však německé země chápány jednoduše. Za důležitý kulturně diferencující znak bylo považováno náboženství: katolictví vs. protestantismus.

Zvláštní kapitola byla věnována vnímání krajiny, se zvláštním zřetelem k estetickému hodnocení. Už v textech ze sedmnáctého století se na krajinu aplikovala estetická hodnotící kritéria. Libost/nelibost v nich byla určována dle užitečnosti – krajina byla považována za krásnou, byla-li úrodná, zušlechťená a obdělaná. Stejná měřítko byla uplatňována i v textech z osmnáctého století, nově však byl používán argument civilizace. Ve vybraném vzorku textů, byl-li v nich nějaký prostor pozorování krajiny věnován, jsme se setkali vesměs s odsudkem: krajina nebyla řádně využita, byla zanedbaná, nebo dokonce ležela ladem. Ani v cestopisech závěru osmnáctého století, kde jsme již našli estetické ocenění divoké přírodní scenerie, nebyla středoevropská krajina zvláště ceněna. Smíšený les byl Williamem Coxem označen za nezajímavý, ponurý, pustý, bránící rozhledu do krajiny.

Na výchozí otázku této studie, zda byla středovýchodní Evropa pro vybrané anglicky píšící cestovatele sedmnáctého a osmnáctého století kulturně jiným prostorem, nelze dát prostou a jednoznačnou odpověď. Takové zobecnění sama definice „kulturně jiného prostoru“ neumožňuje. Lze pouze konstatovat, že ve vybraných textech byly objeveny obrazy kulturní jinakosti. U různých cestovatelů se někdy shodovaly, některé z nich byly pravděpodobně výsledkem aplikace kulturních stereotypů převzatých z předchozích reprezentací. Řada z nich podpořila tezi o „kulturní periférii Evropy“. Ne však do té

míry, aby studie vyústila v podobně silné tvrzení, jako přinesl Larry Wolff o východní Evropě – tedy aby mohla být středovýchodní Evropa označena za kulturně jiný prostor – koherentní celek na základě potvrzených charakteristik, s minimálními proměnami v čase dvou století.

**ENGLISH TRAVELLERS IN CENTRAL EASTERN EUROPE
IN THE 17th AND 18th CENTURIES
Study on Space Perception**

Summary

The chapter is focused on cultural differences in spatial dimension. The principal question is whether Central Eastern Europe was perceived by early English travellers as culturally different and in what terms. As for the methodology, the author is using the term of “culturally different space”. Also, labelling the area as “Central Eastern Europe” is questioned and the meaning of it in the chapter is explained. Besides, the esthetical values in perception of landscape are discussed. All in all, the most attention is paid to textual analysis of the seventeenth and eighteenth century travel writings in regard to perception of cultural differences in the area of Central Eastern Europe, such as stoves, feather-beds, or even worse, straw to lie on and other images of inconvenience and discomfort. Further, the images of female beauty and its varieties are analysed in terms of cultural differences.